

ERFGOED BRUSSEL

December 2017 | Nr025

Dossier **CONSERVATIE OP DE STEIGERS**

Varia **DE MUURDECORATIE IN HET KOOR VAN DE
ONZE-LIEVE-VROUW-TER-ZAVELKERK
OUDE KELDERS**

ERFGOED BRUSSEL

December 2017 | Nr 025

Dossier CONSERVATIE OP DE STEIGERS

ONZE-LIEVE-VROUW-TER-ZAVELKERK
DE MURDECORATIE IN HET KOOR VAN DE
OUDE KELDERS

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

De halte Brussel-Congres in restauratie
(A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB)

DOSSIER

ERFGOEDZORGERS

TUSSEN RESTAURATIEDOSSIER EN -PRAKTIJK

GRIET MEYFROOTS

KUNSTHISTORICA, MASTER IN CONSERVATIE,
DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

MANJA VANHALEN

INGENIEUR, DIRECTIE MONUMENTEN EN
LANDSCHAPPEN

Werk van het Eed van Sint-Jorishuis, Dinantstraat 29, 1980 (M. Celis © GOB).

DE 'GEÏNSTITUTIONALISEERDE' ERFGOEDZORG IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST BESTAAT VANDAAG UIT TWEE PIJLERS, ELK MET HUN EIGEN, SPECIFIEKE OPDRACHT: DE DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN (DML) EN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN (KCML). DOORHEEN HUN GESCHIEDENIS EN TOT OP VANDAAG ZIJN BEIDE INSTANTIES BETROKKEN BIJ DE OPVOLGING EN BEGELEIDING VAN RESTAURATIEWERVEN. De systematische opvolging van die werven vormt sinds de uitbouw van deze gewestelijke administratie vanaf 1989 een kerntaak van DML. De KCML was op haar beurt, sinds haar oprichting in 1835, in meer of mindere mate betrokken bij de uitvoeringsfase van de restauratie – een betrokkenheid die samen met het historische kader evolueerde. Dit artikel belicht de rol van beide instanties met betrekking tot de Brusselse restauratiewerven en plaatst deze tegen de achtergrond van het institutionele kader van de erfgoedzorg in het Gewest.

In België werd de erfgoedzorg in 1835 geïstitutionaliseerd met de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten (KCM). Het oprichtingsbesluit was kort en krachtig: de KCM moest de bevoegde minister op diens vraag advies geven over de herstellingen die uitgevoerd moesten worden aan “*les monuments du pays remarquables par leur antiquité, par les souvenirs qu'ils rappellent, ou par leur importance sous le rapport de l'art*”, over de restauratieplannen voor die monumenten, maar ook over de bouw van nieuwe publieke gebouwen¹. Adviesverlening stond van meet af aan dus centraal, maar aanvankelijk bleef de opdracht van de KCM nog vaag en liet ze veel manoeuvreerruimte toe².

DE EERSTE DECENNIA

In die beginjaren werkte de Commissie de haar voorgelegde ontwerpen geregeld zelf bij: ze bracht niet alleen advies uit tijdens haar tweemaandelijks zittingen, maar (her)tekende ook sommige ontwerpen. Bij aanvang waren het

merendeel van de commissieleden dan ook architecten (vijf van de negen, en één ingenieur) en vaak zelf auteur van belangrijke restauratieprojecten. Voorlopig wijst weinig erop dat de Commissie in die beginjaren ook regelmatig werfbesoeken uitvoerde om deze te inspecteren. Men kan in dat verband ook opmerken dat de menselijke middelen beperkt waren: de negen leden kregen het hele land als werkveld!

NA DE HERVORMING VAN 1860

De werking veranderde omstreeks 1860. Het optreden van de Commissie als 'architectenbureau' en haar tendens tot 'monopolievorming' stuitten na enkele decennia op hevige kritiek, wat leidde tot een ingrijpende hervorming. De centrale Commissie werd uitgebreid met andere disciplines (archeologen, (kunst)historici, enzovoort) en met een netwerk van 'briefwisselende leden' die de adviezen mee voorbereidden en lokale inspecties uitvoerden³. Een ministerieel besluit van 1861 bepaalde dat de KCM een maandelijks activi-

teitenverslag moest publiceren, wat aanleiding gaf tot het ontstaan van het *Bulletin des Commissions Royaux d'Art et d'Histoire* (BCRAA), uitgegeven vanaf 1862. In datzelfde jaar werd de werking en opdracht van de KCM ook nauwkeurig omschreven in een huishoudelijk reglement, dat onder andere het verloop van de (wekelijkse) zittingen en de taken van de (onder)voorzitter en het secretariaat bepaalde, maar ook welke documenten de voorgelegde dossiers moesten omvatten. Aan de 'inspecties' werd een afzonderlijk hoofdstuk (VI) gewijd. De bezoeken vonden plaats op vraag van het bevoegde ministerie of op initiatief van de KCM en er moesten minstens drie 'commissaires' bij aanwezig zijn, die er nadien ook een schriftelijk verslag van opmaakten (opgenomen in het BCRAA). In hoofdstuk XI lezen we verder dat de “*architectes chargés de la direction des travaux adressent à la Commission des rapports trimestriels détaillés*”⁴. In principe beschikte de KCM met die verslagen en de mogelijkheid om werfinspecties uit te voeren dus over voldoende middelen om op de hoogte te blijven van het verloop van de werven.

Afb. 1

Werken aan het zuidportaal van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Zavelkerk (coll. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – GOB).

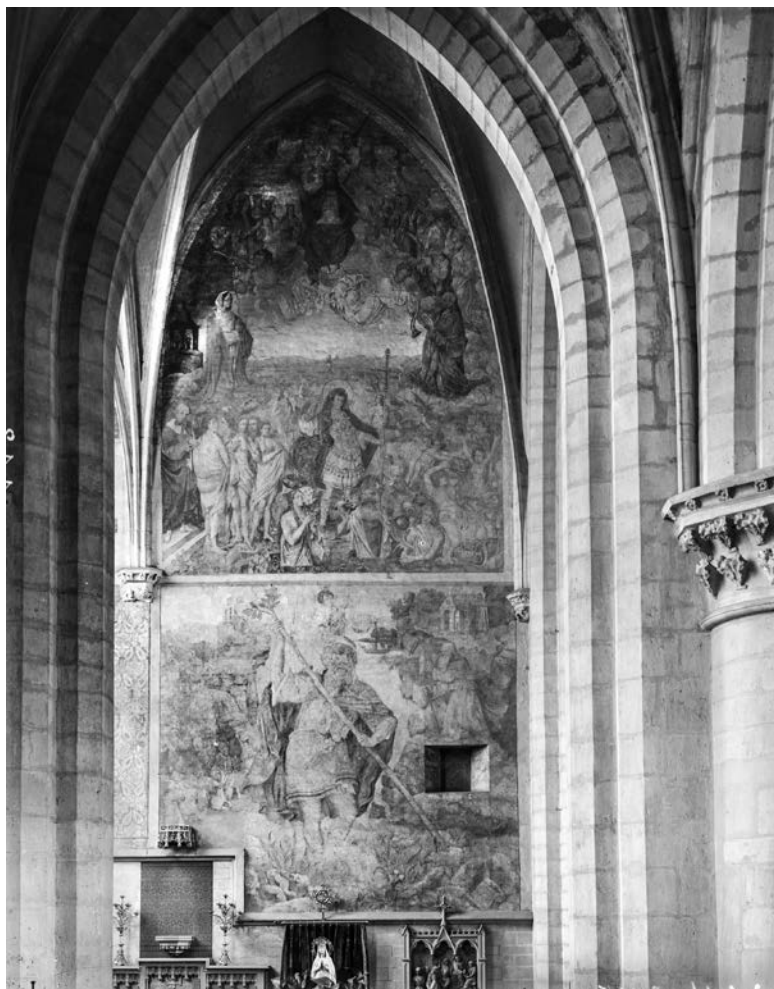
Door de uitgave van het BCRAA krijgen we vanaf 1862 een goed beeld van de inspectiebezoeken van de KCM, die van toen af aan frequenter werden en niet alleen restauratiewerven betroffen, maar ook ateliers van kunstenaars, ambachtslui en restaurateurs. Tijdens deze bezoeken controleerde de Commissiedelegatie of de werken wel degelijk volgens de regels van de kunst en volgens haar aanbevelingen werden uitgevoerd. Ze stuurde haar inspectieverslagen naar de bevoegde minister, die aldus de budgetten kon uitbetalen met de nodige kennis van zaken⁵.

In die periode was de zorg voor het erfgoed nog voornamelijk een zaak van 'topmonumenten'. Ook de werkbezoeken bevestigden dat: de werken aan de Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal, de Zavelkerk (afb. 1), het stadhuis van Brussel, de Hallepoort en andere monumenten

van 'nationaal belang' werden geregeld door de KCM 'gevisiteerd'. De verslagen van de Zavelkerk tonen bijvoorbeeld aan hoe de Commissie betrokken werd bij plotse ontdekkingen tijdens de restauratiewerken. Ze gaf 'stilistisch advies' over 15de-eeuwse muurschilderingen die tijdens restauratiewerken aan het licht kwamen, maar ze aarzelde ook niet om technische aanbevelingen te formuleren en de toegepaste technieken – in dit geval voor de steenrestauratie – te hekelen en waar mogelijk nog bij te sturen⁶.

De collegiale Sint-Pieter en Sint-Guidokerk te Anderlecht vormt een ander voorbeeld van een restauratiewerk die de KCM vanaf 1891 met de regelmaat van de klok inspecteerde (afb. 2). Zoals ook voor de Zavelkerk het geval was geweest, waren de restauratiewerken hier aangevat zonder eerst het advies van de Commissie in te winnen. Ze

betreurde die gang van zaken ten zeerste, te meer daar de werken in Anderlecht uitgevoerd werden "*avec une certaine précipitation*". De Commissie stelde onder meer vast dat bepaalde architecturale details onvoldoende waren bestudeerd, dat de nieuwe polychromie niet optimaal was, dat de afwerking van het interieur met "*un ton blanc absolument uniforme*" te wensen overliet en dat de aard en omvang van de werken weinig doeltreffend waren⁷. Toch vroeg ze niet om de werken stop te zetten, hoewel haar 'inspectiecomité' die maatregel had aanbevolen. Haar tussenkomst leidde evenwel tot een bijsturing van de werken, die in 1893 alsnog konden goedgekeurd worden⁸. Tot in 1911 inspecteerde de KCM jaarlijks de werken aan de collegiale kerk, waarbij onder andere nieuw meubilair, schilderwerken aan een altaar en de plaatsing van nieuwe beelden in de portalen goed- of afgekeurd of bijgestuurd werden.

Afb. 2

Muurschildering van de Collegiale Sint-Pieter-en-Sint-Guidokerk te Anderlecht, in 1949 geïnspecteerd door de KCML (© KIK-IRPA, Brussel).

De hervorming van 1860 gaf de KCM dus klaarblijkelijk meer slagkracht om, naast het aantal adviezen, ook de frequentie van haar inspectiebezoeken op te drijven. Parallel daaraan groeide vanaf het einde van de 19de eeuw ook haar aandacht voor het behoud van de natuur en 'pittoreske' (stads)landschappen. Dat mondde in 1912 uit in een volgende belangrijke hervorming: in dat jaar werd een afdeling 'landschappen' toegevoegd aan de KCM (van toen af aan dus KCML). Die hervorming kwam er in een periode waarin de Commissie bijzonder actief was en een recordaantal adviezen uitbracht en inspecties verrichtte⁹. Kort

daarna kreeg de Belgische erfgoedzorg met een heel andere uitdaging te maken: de verwoestende impact van de Eerste Wereldoorlog en de daarmee gepaard gaande bedreiging en vernietiging van het erfgoed. In de naoorlogse periode vormde de wederopbouw dan ook de prioriteit van de KCML.

DE NATIONALE MONUMENTENWET VAN 1931

Een volgend baken in de Belgische erfgoedzorg was de uitvaardiging van de eerste, nationale erfgoedwet in 1931. Die wet maakte het

voor het eerst mogelijk monumenten of landschappen van 'nationaal belang' wettelijk te vrijwaren of te 'klasseren'. Voor het beschermd erfgoed gold vanaf nu dat elke verandering van blijvende aard die het uitzicht wijzigt, bekrachtigd moest worden door een koninklijk besluit, dat enkel afgeleverd kon worden op advies van de KCML en van het college van burgemeester en schepenen¹⁰. In de daarop volgende periode wijdde de Commissie een groot deel van haar activiteiten aan het wettelijk vrijwaren van monumenten en landschappen, hoewel dat voor Brussel aanvankelijk relatief traag op gang kwam¹¹. Het onderzoek van het groeiende aantal restauratie- en vrijwaringsdossiers en het uitbrengen van adviezen daarover nam steeds meer tijd in beslag. Naast de bezoeken die in dat kader werden uitgevoerd, getuigen de verslagen in het BCRAA echter ook van de werfinspecties die de KCML bleef uitvoeren, niet zelden nadat ze gealarmeerd werd over werken die, vaak buiten haar weten om, het erfgoed dreigden te schaden.

De werfinspecties betroffen regelmatig monumenten die al vanaf de tweede helft van de 19de eeuw werden begeleid, zoals de Zavelkerk en de Anderlechtse collegiale kerk¹². De Sint-Niklaaskerk is een ander voorbeeld. Na een eeuw van discussies over haar behoud en restauratie, werd het project voor de reconstructie van de westgevel in 1954-1956 uiteindelijk uitgevoerd onder leiding van stadsarchitect Jean Rombaux. De KCML volgde dit project van in het begin op de voet en bezocht in de jaren 1950 ook geregeld de restauratiewerf. Tijdens een van die bezoeken formuleerde ze kritiek op het verregaand ontpleisteren van het interieur, een praktijk die ze later nog regelmatig zou afkeuren¹³.

Afb. 3

Bezoek van een delegatie aan het Hotel Dewez, Lakensestraat, 73-75 te Brussel (rond 1990) (M. Celis © GOB).

Na de Tweede Wereldoorlog worden de verslagen in het BCRAA beknopt en de indicaties over werfbezoeken door de KCML – in deze bron althans – schaarser. Onderzoek van de individuele archiefdossiers zou dit aspect van haar werking in die periode verder kunnen documenteren.

De eerste decennia na de oorlog bleven de werkingsprincipes van de KCML nog dezelfde, tot haar configuratie vanaf 1970 grondig door elkaar werd geschud door de opeenvolgende staatshervormingen. In een notendop werd de zorg voor monumenten en landschappen toen overgedragen aan de taalgemeenschappen, wat leidde tot de oprichting van twee autonome secties van de KCML, een Franstalige

en een Nederlandstalige, die samen bevoegd waren voor de 19 gemeenten van de toenmalige Brusselse agglomeratie¹⁴. De werfbezoeken die de autonome secties in die periode aflegden in Brussel, lijken eerder beperkt. De adviesverlening over 'klasseringen' en over werken aan gevrijwaard erfgoed in Brussel was toen zo omslachtig (beide secties moesten om beurten hun advies geven), dat voor werfinspecties mogelijkerwijze nog weinig tijd overbleef. Die complexe situatie werd in 1979 enigszins opgevangen door de oprichting van een 'Werkgroep Brussel', die relatief autonoom kon functioneren en waarin vertegenwoordigers van de Nederlandstalige en Franstalige autonome secties zetelden. De verslagen van de werkgroep van 1979 tot 1989 tonen aan

dat haar leden ook restauratiewerken inspecteerden, zoals de werken van het Hôtel Hannon en van de Koninklijke Sint-Mariakerk of die van de Villerstoren en van de omheiningmuur van het Rood Klooster. In dat laatste geval werden de werken streng veroordeeld en vroeg de werkgroep de werf zelfs stil te leggen in afwachting van een degelijk stabiliteitsonderzoek en restauratieproject.

EEN EIGEN BRUSSELSE ERFGOEDZORG

Bij de volgende staatshervorming in 1989 werd de zorg om het erfgoed overgedragen aan de drie gewesten. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kreeg een eigen, onafhankelijk adviesorgaan, de Brusselse KCML (geïnstalleerd op 25/5/1989), en bouwde haar erfgoedadministratie, de Dienst Monumenten en Landschappen (DML), uit. Het duurde nog tot 1993 alvorens de Brusselse *'Ordonnantie inzake het behoud van het onroerende erfgoed'* werd uitgevaardigd. De ordonnantie beschrijft de bevoegdheden en taken van de KCML en de DML; de KCML wordt gedefinieerd als adviesorgaan en de administratie belast met de administratieve dossierbehandeling en de inspecties, begeleiding en opvolging van de werken. Voor wat de KCML betrof, introduceerde de ordonnantie ook de opmerkelijke vernieuwing van het bindend (conform) advies voor de vergunningsaanvragen voor werken aan gevrijwaard erfgoed¹⁵. Daarnaast wordt de Commissie sinds 1993 ook geraadpleegd over aanvragen voor werken aan gebouwen of landschappen die gelegen zijn in vrijwaringszones of ingeschreven zijn op de inventaris (of, bij wijze van overgangsmaatregel, die dateren van voor 1932). Hierdoor, en samen met het gestaag groeiend aantal wettelijke bescher-

mingen, nam de 'advieslast' voor de KCML exponentieel toe.

De Brusselse erfgoedadministratie (DML) neemt gaandeweg steeds meer de taak op zich om de restauratiewerven te begeleiden. Dat belette echter niet dat ook de KCML, samen met de DML, nog een oogje in het zeil hield op sommige belangrijke restauratiewerven. Dat was bijvoorbeeld het geval voor het Hôtel Dewez, dat vanaf de jaren 1990 in verschillende fasen werd gerestaureerd (afb. 3). De verslaggever van de Commissie nam in 1998-1999 deel aan een twintigtal werfvergaderingen en bracht daar telkens verslag over uit aan de voltallige Commissie. Uit die verslagen blijkt dat de werken op bepaalde punten bijgestuurd moesten worden en dat bepaalde opties, zoals de volledige ontleistering van de gevel, op vraag van de DML en de KCML geheroriënteerd werden ten voordele van een beter behoud van de bestaande, historische 'materie'. Ook de verdere lotgevallen van het Hôtel Dewez en zijn herbestemming tot museum van de vrijmetserij werden op de voet gevolgd¹⁶. Een dergelijke intensieve werfbegeleiding vanwege de Commissie wordt echter in de komende decennia meer en meer een uitzondering, terwijl de DML beschikt over eigen middelen om die begeleiding stelselmatig uit te bouwen.

ERFGOEDZORG ALS INTEGRAAL DEEL VAN DE RUIMTELIJKE ORDENING

In 2004 wordt het wetgevend kader opnieuw grondig hervormd; de erfgoedordonnantie van 1993 wordt opgenomen in het Brussels Wetboek voor Ruimtelijke Ordening (BWRO)¹⁷. Het juridisch kader met betrekking tot de interventies aan monumenten wordt verweven met de stedenbouwkundige

Afb. 4

Bezoeken aan ateliers: a) Het monument aan Everard 't Serclaes (2016-2017) - kopie gerealiseerd door Bronsatelier (© GOB); b) de glas-in-loodramen van het gemeentehuis van Schaarbeek in het atelier van glasmaker Erwin Sniijders (A. de Ville de Goyet, 2017 © GOB); c) restauratie van de ramen van Le Logis, schrijnwerker Hubert Cabay (J.-Ph. Hofmann, 2016 © GOB).

wetgeving. Voortaan moet voor interventies – tijdelijke en permanente – aan gevrijwaard goed vooraf een unieke (stedenbouwkundige) vergunning¹⁸ worden bekomen. Stedenbouwkundige en erfgoedaspecten worden nu parallel beheerd – een nieuwe werkwijze die een grotere coherentie en een multidisciplinaire aanpak nastreeft. Als we terugblikken op de taken van de KCM, toegeschreven in 1835 en gaande van de bestaande monumenten tot de nieuw te bouwen monumenten, dan wordt met de hervorming in 2004 de draad weer opgepikt om het beheer van monumenten niet geïsoleerd maar geïntegreerd in hun ruimtelijke context te benaderen. Maar het moet ook gezegd dat het regelgevende kader en de procedures die daarmee gepaard gaan, uitgebreid zijn en complexer werden. Het afhandelen van een procedure tot vergunning is geen eenvoudige aangelegenheid: een veelvoud aan aspecten moet in kaart worden gebracht en tegenover elkaar worden afgewogen. De laatste decennia wordt dan ook steeds meer een ‘stroomopwaartse’ begeleiding vooropgesteld. Daarbij wordt de klemtoon gelegd op het begeleiden en oriënteren van de projecten van in een vroeg stadium. Zo kunnen de haalbaarheid en pertinentie van de restauratie-ingrepen worden getoetst alvorens de projecten in detail worden uitgewerkt. Deze proactieve aanpak is bevorderlijk voor de restauratiekwaliteit en voor een vlotter verloop van de vergunningsprocedure.

De DML staat ter beschikking van de bouwheren en hun studiebureaus van bij de start van de restauratieprojecten. De verschillende pistes voor de conservatieoperaties en restauraties worden besproken, de haalbaarheid van de mogelijke aanpassingen/wijzigingen van monumenten en eventuele toevoegingen

van nieuwe architectuur zijn onderwerp van veelvuldig voorbereidend overleg, vaak ook in samenwerking met de Directie Stedenbouw. In dat stadium wordt ook vastgelegd welke gespecialiseerde voorstudies nodig zijn om de projecten oordeelkundig te kunnen uitwerken. Deze studies bestrijken een uitgebreid palet van disciplines. Historisch onderzoek en materiaalonderzoek zijn doorgaans een must, of de geplande interventies nu een nauwgezette restauratie beogen of nieuwe ingrepen voorzien. De geschiedenis van het monument leert ons allerlei omtrent de context waarin het gebouw werd opgericht en vertelt ons welke stedenbouwkundige, sociale, architecturale en esthetische keuzes destijds werden gemaakt. De geschiedenis belicht ook welke wijzigingen of verbouwingen in het verleden plaatsvonden; ze schetst in welke periode het gebouw zijn ‘glorieperiode’ kende of het meest coherente uitzicht had. Materiaalonderzoek, zoals stratigrafisch onderzoek¹⁹, legt de verschillende afwerkingslagen bloot die met historische fasen in overeenstemming kunnen worden gebracht. Materiaalanalyse maakt het mogelijk de restauratie uit te voeren met exact dezelfde of technisch gelijk(waardige) materialen. De gemeten graad van degradatie laat toe om te bepalen hoe zwaar de voor te schrijven restauratie-ingrepen moeten zijn, welke technieken moeten worden aangewend en of bouwelementen al dan niet voor recuperatie vatbaar zijn. Andere studies betreffen de stabiliteit van het gebouw. Wanneer de monumenten stabiliteitsproblemen vertonen dient onderzocht te worden wat de oorzaak is, ook al ligt dat niet altijd voor de hand. Oude gebouwen werden niet altijd met dezelfde logica gebouwd als vandaag; de materiaaleigenschappen en constructiemethoden van weleer en het ‘gedrag’ van de bouwelementen doorheen de

tijd zijn (nog) niet altijd gekend. Vaak blijven er ondanks grondig onderzoek nog onbekende factoren over, waardoor enig giswerk niet uit te sluiten is. Het gaat er dan om de juiste en veiligste beslissingen te nemen.

In dit stadium van vooronderzoeken en oriëntering van de projecten wordt regelmatig het advies van de KCML ingewonnen. De verslaggevers van de assemblee nemen ook regelmatig deel aan de voorbereidende vergaderingen met de opdrachtgevers en de DML. Het advies van de KCML is in deze fase bij uitstek zinvol om knopen door te hakken omtrent onzekere gegevens of om keuzes tussen verschillende voorgestelde restauratieopties te bevestigen. Zo wordt er geanticipeerd op het advies dat de KCML later in het kader van de procedure tot vergunning zal uitbrengen. Voor dossiers met opties die erg duidelijk zijn en die geen fundamenteel debat vergen, wordt geen voorafgaand advies ingewonnen van de KCML.

Het vergunningsdossier dat moet worden samengesteld omvat alle voorafgaandelijk verzamelde informatie en studiemateriaal, een duidelijke beschrijving van de gekozen restauratieopties, het uitvoeringsdossier, te weten alle plannen en detail- en uitvoeringstekeningen – indien nodig op schaal 1/1 – en alle technische beschrijvingen van de aangewende materialen, technieken en uitvoeringswijzen (lastenboeken). Die documenten worden grondig bestudeerd door de DML, die een omstandig analyserapport opstelt, dat tevens de basis vormt voor het inwinnen van de adviezen in de procedure, in de eerste plaats dat van de KCML. Het advies van de KCML in dit kader is bindend voor de Gemachtigde Ambtenaar²⁰ die bevoegd is voor het afleveren van de vergunning. Voor de analyse van

de stedenbouwkundige ingrepen wordt de DML geassisteerd door de Directie Stedenbouw van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het dossier doorloopt, indien nodig, ook een openbaar onderzoek, en wordt eventueel voorgelegd aan de overlegcommissie en aan het college van de burgemeester en schepenen van de betrokken gemeenten. De vergunning die door de Gemachtigde Ambtenaar wordt afgeleverd legt zo on dubbelzinnig mogelijk en met de grootst mogelijke precisie de toegelaten bouwwerken of installaties, de bestemmingen, de restauratieopties en de uitvoeringswijze vast. Daarmee komt een eind aan de belangrijke, vaak lange, voorbereidende fase en kan de echte werf van start gaan.

DE WERFINSPECTIES VANDAAG

De DML volgt tijdens de uitvoeringsfase van de werken nauwgezet op of de voorwaarden, vastgelegd bij vergunning, worden nageleefd. De dossierbeheerders van de DML wonen daartoe op zeer regelmatige basis de werfvergaderingen bij en assisteren de directie van de werf. Bovenop de doorgaans wekelijkse werfvergaderingen, nemen ze ook deel aan specifieke bijkomende vergaderingen en atelierbezoeken (afb. 4a tot 4c). Voor een aantal zaken legt de vergunning niet eenduidig de uitvoering vast, maar fixeert ze eerder de marges waarbinnen kan worden gemanoeuvreed. Op de werven zal de DML dan de resultaten van verder onderzoek en testen keuren en de geplaatste stalen beoordelen. Ze zal de opgevraagde en verder uitgewerkte detailplannen nakijken. De werfinspecties beogen ook de controle op het financiële luik met betrekking tot de eventueel door het Gewest toegekende erfgoedsubsidies²¹. De uitbetalingen van de sub-

sidies gebeuren immers slechts voor restauratiewerken die correct werden uitgevoerd, volgens de regels van de kunst en geheel volgens de opties en wijzen die werden vastgelegd in de vergunning.

Met zo'n 3.000 gevrijwaarde gebouwen in het Brussels gewest, zijn er vandaag gemiddeld een honderdtal werven aan de gang op verschillende plaatsen in de stad. Het gaat dan om werken van heel diverse aard en omvang, gaande van het opruimen van een winkelpui en het plaatsen van een nieuw uithangbord tot de totaalaanpak van de restauratie van een monument in zijn geheel, met herbestemming en toevoegingen van nieuwe bouwwerken. Ook de moeilijkheidsgraad van de aard van de werken hangt af van geval tot geval. Uiteraard verschilt ook de duur van de onderneming van dossier tot dossier.

Op de werven begeven de erfgoedzorgers van de DML zich in een complexe werkelijkheid die vaak onderhevig is aan randvoorwaarden die niet altijd rechtstreeks met monumentenzorg te maken hebben (financiën, timing, weersomstandigheden,...). Ook niet te voorzien omstandigheden beïnvloeden het verloop van werven. Soms worden andere kleurstellingen gevonden dan vermoed, soms wordt een nieuwe techniek ontdekt. Na afbraakwerken of eenvoudigweg reiniging worden soms echte ontdekkingen gedaan of komen elementen aan het licht die ondanks de grondige voorbereidingen verborgen bleven. Soms zijn die ontdekkingen 'groots' en werpen ze een nieuw licht op de geschiedenis van het monument; soms worden elementen blootgelegd waarvan men dacht dat ze lang verdwenen waren, maar die, achter valse wanden of recentere afwerkingslagen, de tand des tijds doorstaan hebben. Zo werd bijvoor-

beeld in de Sint-Katelijnestraat (32) een 18de-eeuwse plafond ontdekt dat verborgen was gebleven achter de 19de-eeuwse bekleding van het pand (2012-2014)²².

Maar soms brengen die ontdekkingen ook nieuwe kopzorgen met zich mee, bijvoorbeeld als na demontage blijkt dat het schrijnwerk in de gevels zich in veel slechtere staat bevindt dan eerst gedacht, of als na de reiniging van de gevel blijkt dat de natuursteen veel harder geleden heeft dan het aanzicht van aangekoekt vuil aanvankelijk liet vermoeden. In dat geval moeten de werken worden bijgestuurd in overleg met de DML. Nieuwe afwegingen moeten dan worden gemaakt waarbij de DML er over waakt dat de hiërarchie van interventies, zoals die in de erfgoedzorg wordt vooropgesteld, wordt gerespecteerd. Die beoogt zoveel mogelijk de oude/authentieke materie te vrijwaren en zo min mogelijk over te gaan tot vervanging van de bouwelementen. Er wordt ook op toegezien dat nieuwe beslissingen binnen de contouren van de afgeleverde vergunning realiseerbaar zijn. In sommige gevallen zal voor een deel van de werken een aanpassing van de vergunning nodig zijn. Sommige bijstellingen openen nieuwe discussies en vergen een fundamenteel debat. In die gevallen wordt dan ook opnieuw het advies van de KCML ingewonnen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de restauratie van de gevel van het gebouw op de Spoomakersstraat 53, toen kort na de start van de werken de 19de-eeuwse gevelbepleistering loskwam en de oudere barokke gevel voor een groot deel zichtbaar werd. De restauratie van het 19de-eeuwse pleisterpakket werd in vraag gesteld. Er werd extra onderzoek uitgevoerd en de restauratieopties werden volledig herzien²³. Voor sommige restauraties, zoals die van het monument aan Everard

't Serclaes (2015), die zeer technisch en complex was, is het heel moeilijk om alle interventies duidelijk vast te leggen in een vergunning omdat heel wat parameters nog niet gekend zijn. Dat type restauraties moet bijgestuurd kunnen worden op basis van bijkomende vaststellingen tijdens de uitvoeringsfasen. In deze bijzondere gevallen wordt dan een begeleidingscomité opgericht dat de werken zal opvolgen. Dat comité wordt samengesteld uit de dossierbeheerder van DML met enkele merkwaardige en boeiende werven en illustreren hoe de DML die werven in praktijk opvolgt en 'beleeft'.

BESLUIT

De DML is een belangrijke partner op de restauratiewerven van het gevrijwaarde erfgoed van het gewest. Ze volgt de restauratiedossiers op van bij de voorbereiding tot de vergunning en ziet er vervolgens op toe dat de werken volgens de afgeleverde vergunning en volgens de regels van de kunst worden uitgevoerd. Ze staat ter beschikking van bouwheer en ontwerper voor advies, maar grijpt ook in bij onverwachte ontdekkingen.

De Commissie van haar kant brengt doorgaans 'stroomopwaarts' advies uit. Haar opdracht omvatte nooit expliciet de opvolging van restauratiewerven *in situ*. Toch was ze doorheen haar geschiedenis toevallig of doelgericht, terloops of meer intensief, op eigen initiatief of op vraag van de administratie, betrokken bij een aantal restauratiewerven en kon ze in bepaalde gevallen van haar kant die werken waar nodig bijsturen.

Verschillende bronnen (zie onderstaande lijst) documenteren de betrokkenheid van de beide Brusselse erfgoedinstellingen bij de restauratiewerven. De raadpleging

van de documenten die het verloop van die werven documenteren kan een interessante aanvulling vormen bij onderzoek naar de geschiedenis van de restauratiepraktijk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

De 'getuigenissen' die doorheen dit nummer van *Erfgoed Brussel* opgenomen zijn belichten de ervaringen op het terrein van dossierbeheerders van de DML met enkele merkwaardige en boeiende werven en illustreren hoe de DML die werven in praktijk opvolgt en 'beleeft'.

BRONNENOVERZICHT

Bronnen over het beheer van het erfgoed door de KCML bewaard in het Documentatiecentrum van Brussel Stedenbouw en Erfgoed:

Het *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Histoire* (BCRAA) (vanaf 1936 ook *Bulletijn der Koninklijke Commissies voor Kunst en Oudheidkunde*), uitgegeven vanaf 1862: tot 1911 werden de adviezen en verslagen van de KCM(L) systematisch gepubliceerd, per zitting (volledige inhoudstafel periode 1860-1911 beschikbaar). Na de Eerste Wereldoorlog werden de adviezen beknopter (résumés van de adviezen, per semester). Na de Tweede Wereldoorlog, tot 1969, geeft het *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen / Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites* een jaarlijks overzicht van de activiteiten van de KCML (de adviezen worden niet meer systematisch opgenomen) en publiceert het bijdragen over uiteenlopende onderwerpen. Nadien wordt het bulletin gesplitst n.a.v. de oprichting van de autonome secties van de KCML.

Daarnaast bewaart het documentatiecentrum de verslagen van de *Section Autonome Française* van de CRMS (1971-1985), de verslagen van het *Comité des membres correspondants de la CRMS (Province de Brabant) – Section Autonome Française, 1969-1982* en de verslagen van de 'Werkgroep Brussel', 1979-1989.

Sinds 1989 worden de verslagen van de plenaire zittingen van de KCML en de jaarverslagen van de KCML van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest systematisch opgesteld. Vanaf 2014 kunnen de verslagen ook online geraadpleegd worden (website KCML: www.KCML.irisnet.be).

De dossiers en archieven van de KCML en de dossiers m.b.t. het beschermd erfgoed kunnen worden geraadpleegd in het Documentatiecentrum van Brussel Stedenbouw en Erfgoed. Sinds 2016 is ook een index (per adres en chronologisch) beschikbaar van alle punten die tijdens de plenaire zittingen van de KCML werden behandeld.

Voor meer informatie zie: MEYFROOTS, G. en PAREDES, C. "Archives et gestion du patrimoine en Région de Bruxelles-capitale", in *Les nouvelles du Patrimoine, 146, 2015, pp. 22-24* en PAREDES, C., « Les Archives du patrimoine en Région de Bruxelles-Capitale. Des archives définitivement intermédiaires », in *Archives: pour une (re)connaissance de l'architecture. Livre blanc des archives de l'architecture en fédération Wallonie-Bruxelles*, Bruxelles, 2013, p. 68-71.

NOTEN

1. "'s lands merkwaardige monumenten omwille van hun oudheid, de herinneringen die ze oproepen en hun belang voor de kunst." Oprichtingsbesluit van 7 januari 1835 (gepubliceerd in STYNEN, Herman, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel, Stichting Vlaams Erfgoed, 1998, p. 296).
2. STYNEN, H., *op.cit.*, p. 32 en pp. 51-56 over het 'architectenbureau' van de Commissie, die hiervoor ook beroep kon doen op haar 'architecte-dessinateur' ('architect-tekenaar') Joseph Jonas Dumont, en haar 'élèves-architectes' ('leerling-architecten').
3. Koninklijk Besluit van 31/05/1860, gepubliceerd in STYNEN, H., *op.cit.*, p. 299.
4. "...architecten belast met de werfleiding de Commissie driemaandelijks verslagen moeten overmaken." Huishoudelijk reglement integraal gepubliceerd in STYNEN, H., *op.cit.*, pp. 301-304.
5. Deze werkwijze kon in verschillende dossiers vastgesteld worden, maar in hoeverre ze systematisch werd toegepast moet nog blijken uit verder onderzoek.
6. De KCM achtte het niet opportuun om de betreffende muurschilderingen te restaureren maar pleitte voor vervanging door nieuwe met hetzelfde 'karakter' als de originele. Inzake de steenrestauratie verzette ze zich tegen het afbikken van het maaswerk,

- dat hierdoor zijn originele vorm zou verliezen, en pleitte eerder voor identieke vervanging van de stenen. Zie hierover: MEYFROOTS, G., *De Koninklijke Commissie voor Monumenten en de restauratie van de kerk in de 19de en 20ste eeuw*, in *De Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavelkerk*, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - DML, 2004, pp. 58-69.
7. "On doit attirer l'attention des autorités compétentes sur le peu de convenance qu'il y a de consacrer des sommes importantes à des ouvrages qui peuvent être considérés comme du luxe alors que l'extérieur de l'édifice réclame des travaux considérables et urgents de consolidation et de restauration." "Men moet de aandacht van de bevoegde autoriteiten erop vestigen dat het weinig geschikt is om belangrijke sommen te wijden aan werken die als luxe beschouwd kunnen worden daar waar het exterieur van het gebouw omvangrijke en dringende consolidatie- en restauratiewerken vergt." (BCRAA, T.XXX, 1891, pp. 192-194).
 8. BCRRA, T.XXXI, 1892, p. 471 en T.XXXII, 1893, p. 257.
 9. STYNEN, H., *op.cit.*, p. 219.
 10. Koninklijk Besluit van 07/08/1931 – Hoofdstuk I, art.3.
 11. Over de geschiedenis van de beschermingen in Brussel, zie o.a. MARTINY, V.G., *Behoud en bescherming van het architecturale patrimonium, in 50 jaar architectuur Brussel [cat.]*, Brussel, CERAA, 1989, pp. 163-181.
 12. In 1949 inspecteerde ze bijvoorbeeld de restauratie van de muurschilderingen in de Anderlechtse collegiale kerk [BCRAA, T.LXXVIII, 1939, p. 63] maar ook de restauratie van de muurschilderingen in de Zavelkerk, die op haar advies in 1867 door Jean Van der Plaetsen gerealiseerd werden (Ibidem, p. 68 en BCRAA, T.LXXIX, 1940, p. 70).
 13. Over de lotgevallen van deze kerk: MEYFROOTS, G., *De Sint-Niklaaskerk te Brussel: een eeuw 'zorgen' om een kerk*, in *Nieuw Tijdschrift van de VUB*, Jg. 13, nr.4, pp. 73-92 en archiefdossier BXL-1.23 van de KCML.
 14. De splitsing van de KCML gebeurde bij KB van 13/12/1968 en ging daarmee de eigenlijke staatshervorming enigszins vooraf.
 15. De ordonnantie werd in 2004 hervormd, met onder andere de invoering van een 'unieke vergunning', en geïntegreerd in het Brussels Wetboek van de Ruimtelijke Ordening. Dat wetboek kende op zijn beurt verschillende wijzigingen en hervormingen.
 16. De verslagen van de plenaire zittingen van de KCML van 1998-1999 en dossier KCML BXL-2.661.
 17. Aangenomen bij Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering van 9 april 2004 [B.S. 26.V.2004, 1ste ed] en geratificeerd door de Ordonnantie van 13 mei 2004 [B.S. 26.V.2004, 2de ed.], kent sinds 2004 tot op heden reeds 22 hernemingen, de laatste daterend van 6 oktober 2016.
 18. De unieke vergunning is een stedenbouwkundige vergunning die alle stedenbouwkundige en erfgoedaspecten tegelijkertijd behandelt; vroeger moest eerst een stedenbouwkundige vergunning worden bekomen en vervolgens een erfgoedvergunning.
 19. Stratigrafisch onderzoek is het zorgvuldig en systematisch vrijleggen in vensters van beperkte grootte van de verschillende opeenvolgende afwerkingslagen.
 20. Gemachtigd Ambtenaar, aangeduid door de regering, sinds 2004 (BWRO) bevoegd voor het afleveren van de erfgoedvergunning onder de vorm van een stedenbouwkundige unieke vergunning. Tot 2004 werd de erfgoedvergunning rechtstreeks door de Brusselse regering afgeleverd.
 21. De erfgoedsubsidie wordt geregeld bij Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering van 23 mei 2014 tot vaststelling van de voorwaarden voor het toekennen van een subsidie voor werken tot behoud van een beschermd goed. Dit besluit legt de voorwaarden vast voor het bekomen van subsidies en bepaalt de grootte van de toelage, gaande van 40% tot 80% van de werkelijke kosten.
 22. Zie 'Getuigenis' van BOELEN, F., p. 38 tot 40.
 23. Zie 'Getuigenis' van BERNARD, P., p. 62 tot 65.

Heritage care: from dossier to restoration practice

The "institutionalised" heritage care in the Brussels-Capital Region today consists of two pillars, each with its own specific assignment: the heritage department of the Brussels region and the Royal Commission for Monuments and Landscapes (RCML). Throughout their history and up to the present day, both bodies have been involved in the follow-up and supervision of restoration sites. Since the creation of the regional heritage department in 1989, the systematic follow-up of those sites has been a core task. The RCML on the other hand, has since its foundation in 1835 been involved, to a greater or lesser extent, in the implementation phase of the restoration – a commitment that has evolved alongside the historical framework. This article highlights the role of both bodies within the institutional framework of heritage care in the Region.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroot

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE DOSSIER

Cecilia Paredes

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Pierre Bernard, Inge Bertels,
François Blary, Françoise Boelens,
Jérémy Brakel, Camille De Clercq,
Estelle De Grootte,
Bérengère de Laveleye,
Paulo Charruadas, Éric Demelenne,
Stéphane Demeter, Emmanuelle De Sart,
Florence Doneux, Paula Dumont,
Stéphane Duquesne, Michèle Herla,
Coralie Jacques, Catherine Leclercq,
Harry Lelièvre, Isabelle Leroy,
Jean-François Loxhay, Griet Meyfroots,
Sylviane Modrie, Klara Peeters,
Coralie Smets, Philippe Sosnowska,
Christian Spapens, Hannelore Standaert,
Sofie Stuyck, Louis Vandenabeele,
Stephanie Van de Voorde,
Manja Vanhaelen, Ine Wouters

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Ubiqu Belgium NV/SA

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Maxime Badard, Philippe Charlier,
Pauline Gabert, Christian Spapens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

APEB - Association pour l'Étude du Bâti
ARB - Académie royale de Belgique
CIBG - Centrum voor Informatica
voor het Brusselse Gewest
CIDEP - Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
GOB - Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut
royal du Patrimoine artistique
KMSKB - Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MSB - Museum van de Stad Brussel
SAB - Stadsarchief Brussel
ULB - Université libre de Bruxelles
VUB - Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/30

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

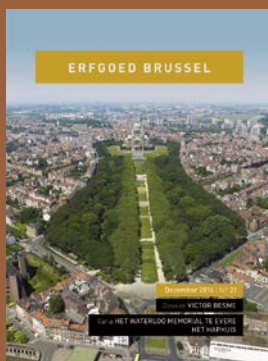
015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

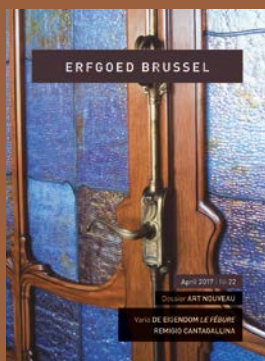
018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

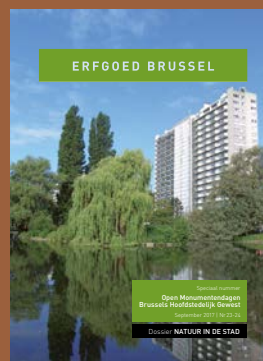
Laatste nummers

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

10 €

ISBN 978-2-87584-150-6